

Hoofdstuk 1

Inleiding

Over waarheid en objectiviteit is nog steeds en opnieuw veel te doen. In de actualiteit heeft dat te maken met politici en media die het met de waarheid niet zo nauw nemen. Er wordt wel over een waarheidscrisis gesproken. Dit boek heeft daar niet direct mee te maken, maar biedt wel de mogelijkheid om begrippen als waarheid en objectiviteit ook in deze maatschappelijke context beter te kunnen plaatsen. De waarheidstheorie waar ik mij aan oriënteer, is onderdeel van de handelingstheorie van Jürgen Habermas en gaat uit van een onderscheid tussen waarheid en waarachtigheid. Leugens, manipulatie en bedrog betreffen de waarachtigheid van de spreker en duiden op een morele crisis en niet op een waarheidscrisis. Ik zal hier in paragraaf 3.3 uitgebreid op terugkomen.

Ook het begrip objectiviteit speelt een grote rol in het maatschappelijk debat. Objectiviteit wordt vaak verbonden met een standaard die te maken heeft met een onafhankelijke, onpartijdige, onbevooroordeelde, rechtvaardige, eerlijke, waardevrije, biasvrije, neutrale en vóór alles een niet-subjectieve wijze om iets waar te nemen, kennis te krijgen of te hebben. Of om naar iets – een onderwerp, een probleem, of gedrag enz. – te kijken, erover te beslissen, of om met betrekking tot dat iets te handelen, erover verslag te doen of te getuigen. Deze lange opsomming geeft al aan dat objectiviteit een veeluidig begrip is. De overkoepelende idee is dat het onderwerp waarover het gaat recht moet worden gedaan ‘zoals het is’, zonder ‘subjectieve invloeden’. Of deze idee klopt en reëel is, valt te bezien.

Objectiviteit is de belangrijkste waarde in de serieuze journalistiek. Het gaat dan vaak om ‘intellectuele eerlijkheid’, waarmee objectiviteit een morele standaard wordt. Meestal zonder morele pretenties, maar toch verwant hieraan, is een technocratische managementbenadering van situaties waarin op basis van objectieve maatstaven moet worden geoordeeld en beslist, bijvoorbeeld bij personeelsbeoordeling en in vele andere maatschappelijke omstandigheden. Vaak wordt daarbij gerefereerd aan wetenschappelijke methodes of procedures om naar zaken te kijken. De gedachte is dat de wetenschap een voorbeeld is, of zou moeten zijn, van het

objectieve denken, handelen, beslissen enz. De werkelijkheid is echter veel gecompliceerder.

Ik zal laten zien dat het begrip objectiviteit niet op zijn plaats is in sociale of sociaalwetenschappelijke kwesties en eigenlijk alleen betrekking heeft op de waarneming van ‘dingen’. In de wetenschap hoort objectiviteit thuis in de natuurwetenschappen. In de sociale wetenschappen gaat het vrijwel uitsluitend om ‘intersubjectiviteit’; over het herkennen en begrijpen van overeengekomen betekenissen. Als ik een stoplicht tegenkom, dan zie ik een ding met een (bijvoorbeeld) rood licht; in zoverre is dit een objectieve waarneming. Ik zie echter geen ding dat ik vervolgens als stoplicht herken. Nee, ik zie een stoplicht dat op rood staat! (In paragraaf 7.1 wordt dit verder uitgelegd.) Zowel het waarnemen van dat ding als een stoplicht en het feit dat rood betekent dat ik moet stoppen, berusten op intersubjectieve afspraken en dat zijn dan ook geen objectieve waarnemingen. Maar het zijn ook geen subjectieve waarnemingen! Ook intersubjectiviteit en subjectiviteit zijn belangrijke begrippen die in dit boek worden uitgelegd.

Nu ben ik niet van de taalpolitie en het begrip objectiviteit wordt nu eenmaal gebruikt in vele betekenissen en contexten. Ik zal dat niet kunnen veranderen. Een degelijke filosofische analyse vraagt echter om een scherpe definitie en afbakening van het begrip objectiviteit. Voor een goed begrip van de term objectiviteit in een wetenschappelijke context zal ik het begrip nauwgezet definiëren en bepalen.

Dit boek gaat over het begrip objectiviteit in de wetenschap, en de bredere maatschappelijke betekenissen en de morele component blijven grotendeels buiten beschouwing. Dit is een kennistheoretische² en meer specifiek een wetenschapsfilosofische invalshoek.

De vakfilosofische inhoud van de materie is complex en de discussie over de rol van de wetenschap in het maatschappelijke debat is zo gepolariseerd, tussen hen die de gehele wetenschap *fake* noemen en hen die zich beroepen op ‘de harde objectieve feiten’ van de wetenschap, dat een diepgaande en genuanceerde analyse weinig aan de deze discussie zal kunnen bijdragen. Voor hen die wel geïnteresseerd zijn in nuances, heeft dit boek veel te bieden.

De handelingstheorie van Habermas is een belangrijke oriëntatie voor de denkbeelden in dit boek. In de filosofische wereld zijn de hoofdlijnen van de handelingstheorie van Habermas, inmiddels breed bekend en dat geldt zeker ook voor de ‘driewereldentheorie’ van Popper, de ‘paradigmatheorie’

² Filosofische kennistheorie wordt ook wel epistemologie genoemd.

van Kuhn en nog een aantal andere filosofische theorieën en discussies die ik zal aanhalen en die in de loop van de afgelopen decennia tot het standaard curriculum van de wetenschapsfilosofie zijn gaan behoren. Ze vormen het decor voor de presentaties in dit boek. Om mijn punt te maken zal ik aan deze theorieën meer woorden moeten wijden dan een simpele verwijzing.

Hoewel ik heel veel verwijs naar andere auteurs, zal ik in dit boek relatief weinig aandacht besteden aan tekstexegese en meningsverschillen over interpretaties met en tussen andere auteurs. Dit neemt niet weg dat ik een aantal, naar mijn mening, duidelijke misvattingen aan de kaak zal stellen en de colieten van deze *fallacies* ook bij naam zal noemen.

Over het begrip objectiviteit is veel minder gepubliceerd dan over het begrip waarheid en in geval van objectiviteit gaat het dan meestal nog om studies naar de betekenis van het begrip in een specifieke context, zoals naar objectiviteit in verband met bepaalde onderzoeksmethoden. In de sociale wetenschappen houdt het vak methodologie zich hier bij uitstek mee bezig.

Daston en Galison³ concentreren zich op de objectiviteit van afbeeldingen en representaties. Interessant is dat ze ook aandacht besteden aan de geschiedenis van het begrip objectiviteit.

Zelden wordt het begrip in bredere wetenschapsfilosofische zin aan de orde gesteld. Een uitzondering is Mary Hesse⁴, die in een reactie op het boek *Erkenntnis und Interesse*⁵ van Habermas al in 1972 aspecten van dezelfde problematiek aan de orde stelt die de essentie van dit boek uitmaken, maar zij komt op hoofdlijnen tot andere – precies tegenovergestelde – conclusies.

De zeer korte maar zeer degelijke inleiding van Gaukroger⁶ gaat uitdrukkelijk over het begrip objectiviteit. Gaukrogers analyses hebben een aantal raakvlakken met de thema's in dit boek. Echter, Gaukroger houdt in hoofdlijnen vast aan het alledaagse gebruik en de brede betekenis van het begrip objectiviteit in de vorm van een onafhankelijk oordeel vrij van bias en subjectiviteit (op de mogelijkheid daarvan valt volgens hem veel af te dingen), dat op veel aspecten van het leven betrekking kan hebben, zoals ook op ethische waarden en kunst. In dit boek zal ik mij nadrukkelijk beperken tot de kennistheorie of epistemologie en het meer alledaagse gebruik van de term objectiviteit en het gebruik in verband met ethische waarden of kunst

³ Daston en Galison (2007)

⁴ Hesse (1973)

⁵ Habermas (1968)

⁶ Gaukroger (2012)

is niet aan de orde. Naar mijn mening is de term objectiviteit daar niet op zijn plaats. Dit zal ik uitgebreid onderbouwen.

Men komt het begrip objectiviteit voortdurend tegen in de wetenschap en wetenschapsfilosofie, maar vaak en passant en zoals aangegeven in sterk uiteenlopende betekenissen. Daarentegen bestaat er over het begrip waarheid heel veel literatuur. Ik zal daarom kunnen verwijzen naar discussies, opvattingen en theorieën over waarheid, terwijl ik ten aanzien van objectiviteit nog een aantal basale zaken moet exploreren. Uiteindelijk zal ik in paragraaf 6.6 tot de kern van mijn inzichten aangaande het begrip objectiviteit komen.

Een belangrijk inzicht in dit boek betreft het onderscheid tussen *de waarheid van beweringen* en *de objectiviteit van waarnemingen*, dat ik ontleen aan de theorie van het communicatieve handelen van Habermas.⁷ Ook de belangrijkste Nederlandse wetenschapsfilosoof van de afgelopen veertig jaar, Hans Radder⁸, maakt het onderscheid tussen waarheid en objectiviteit op deze manier en ook hij werd hierbij geïnspireerd door Habermas. Terwijl Radder zich voornamelijk op de filosofie van de natuurwetenschappen en techniek richt, zal ik nadrukkelijk ook uitgebreid ingaan op de filosofie van de sociale wetenschappen. Voor het doel van dit boek schaar ik de psychologie, sociologie en economie onder de noemer sociale wetenschappen, maar de lijst is uiteraard veel langer en ik zal dan ook hier en daar andere sociale wetenschappen noemen, zoals de culturele antropologie en de sociale geografie, omdat ik daar specifieke voorbeelden aan kan ontleen. De biologie en de medische wetenschap schaar ik onder de natuurwetenschappen, hoewel de medische wetenschap (waaronder de neurologie en biowetenschappen) ook met het psychische en het sociale te maken heeft, zoals in hoofdstuk 8 aan de orde komt.

De publicaties van Habermas zijn een belangrijke oriëntatie voor de ideeën in dit boek. Echter, het is geen boek over Habermas of over zijn filosofie. Slechts een klein deel gaat rechtstreeks over Habermas. Ik maak gebruik van zijn ideeën en leg zijn belangrijkste opvattingen over waarheid en objectiviteit uit. Mijn analyses komen in hoofdlijnen overeen met wat Habermas in zijn omvangrijke oeuvre over deze onderwerpen heeft geschreven. De publicaties van Habermas omvatten talloze filosofische, sociaalwetenschappelijke en politieke onderwerpen. Zijn teksten zijn niet alleen omvangrijk, maar

⁷ Habermas (1981a)

⁸ Radder (1984)

vaak ook gecompriemd, abstract, ingewikkeld en niet altijd duidelijk. Het intellectualistische Duitse jargon is daarbij voor velen een onoverkomelijke hindernis. Mijn uitleg van Habermas is geen exegese, *maar ik maak vrijelijk gebruik van zijn ideeën zonder die strikt te volgen.*

Het denken van Habermas is diep geworteld in het modernisme in de filosofie: het geloof in rationaliteit, verlichting, vooruitgang, emancipatie en de noodzaak van transparantie en democratie, zowel in de wetenschap, in het sociale leven als in de politiek. Hierin ga ik volledig mee met Habermas. Het modernisme staat tegenover het zogenaamde postmodernisme, dat vooral verbonden is met stromingen in de Franse structuralistische filosofie van de vorige eeuw. Hoewel de kritische analyses van wetenschappelijke aanspraken in de Franse filosofie voor een belangrijk deel samenvallen met de kritische analyses in dit boek, komen de postmodernisten tot andere, meer relativistische, conclusies en verwerpen zij rationaliteit als houvast in de ontwikkeling van het denken. Ik ben een uitgesproken rationalist. Postmoderne stromingen komen in dit boek dan ook slechts zijdelings aan de orde.

De handelingstheorie van Habermas omvat een brede analyse van verschillende vormen van handelen en de maatschappelijke inbedding van deze handelingsvormen. In de sociale wetenschappen en in de wetenschapsfilosofie wordt het begrip 'handelen' tegenover het begrip 'gedrag' geplaatst. Handelen gaat uit van wat het 'actorperspectief' wordt genoemd: de intenties van de handelende persoon. Dit perspectief wordt vaak als subjectief aangeduid en daarmee voor de wetenschap gediskwalificeerd. De term gedrag is verbonden met het perspectief van de wetenschapper en hier wordt vaak het begrip objectief gebruikt. Hier valt heel veel over te zeggen en tegenin te brengen en dat is ook nadrukkelijk een belangrijk onderwerp in dit boek. De termen gedrag en handelen worden in wetenschappelijke publicaties echter ook vaak door elkaar gebruikt. In de Angelsaksische literatuur spreekt men bijna altijd over gedrag (behavior), ook al gaat het om wat we in de continentale traditie handelingen zouden noemen. Wanneer men het in de Angelsaksische literatuur wel expliciet over handelingen heeft, wordt voor de handelende persoon vaak de term *agent of agency* gebruikt en in sommige contexten spreekt men van *acting of action*.

Gedrag gaat uit van het perspectief van de onderzoeker die het doen en laten of de uitingen van mensen (of dieren) interpreteert met behulp van theorieën. Het actorperspectief wordt vaak genegeerd, of als subjectief, onbetrouwbaar, storend, niet aanwezig, of als irrelevant beschouwd. Dit is

een objectivistische benadering en daarmee staat het begrip objectiviteit centraal in deze benadering. Ik zal in de eerste vijf hoofdstukken van dit boek geregeld de begrippen objectiviteit en objectivistisch gebruiken en de tegenstelling tussen gedrag en handelen bespreken, echter zonder al te diep op het begrip objectiviteit in te gaan. Pas in hoofdstuk 6 ga ik de diepte in wat betreft het begrip objectiviteit.

Met zijn handelingstheorie stelt Habermas het handelen van mensen centraal en daarmee intentionaliteit.⁹ In dit wetenschapsfilosofische boek zijn primair die vormen van handelen aan de orde en staan die aspecten van de handelingstheorie centraal, die epistemologisch relevant zijn om wetenschapsfilosofische kwesties op te helderen. Ik zal niet uitgebreid ingaan op inhoudelijke psychologische, sociologische en maatschappijkritische analyses en theorieën, behalve af en toe om als voorbeeld of illustratie te dienen voor mijn wetenschapsfilosofische betoog. In zoverre de sociologie, psychologie en economie hun 'object' identificeren, zullen sociaalwetenschappelijke analyses in een metatheoretisch verband toch wel weer naar voren komen, maar summier. Hoofdstuk 11 gaat nadrukkelijk over de maatschappelijke relevantie van de in dit boek gepresenteerde inzichten.

Dit boek gaat over waarheid en objectiviteit. Zoals we verderop zullen zien, maakt Habermas onderscheid tussen de geldigheidsaanspraak waarheid die aan de orde is bij de thematisering van de propositionele inhoud¹⁰ van beweringen en de objectiviteit van waarnemingen die de kantiaanse *Gegenstandskonstitution* betreffen. Dit wordt in paragraaf 6.4 uitgelegd. Habermas onderscheidt de waarneming van fysische objecten (*Dingwahrnehmung*) en de waarneming van betekenis dragende culturele zaken (*Ausdruckswahrnehmung*).¹¹ Habermas maakt heel duidelijk dat het om twee verschillende vormen van objectiviteit gaat, maar toch blijft hij de term objectiviteit – dus in een verschillende betekenis – voor beide vormen van waarneming gebruiken; vaak tussen aanhalingstekens als het om de *Ausdruckswahrnehmung* gaat. Ik ben echter van mening dat de term

⁹ Intentionaliteit is een belangrijk filosofisch begrip dat ik nog uitgebreid zal bespreken.

¹⁰ De propositionele inhoud van de bewering is datgene wat er beweerd wordt los van de vorm of de taal waarin de bewering wordt gedaan. Dus de zinnen 'de kat zit op de piano', 'op de piano zit een kat', 'le chat est sur le piano', hebben allemaal dezelfde propositionele inhoud.

¹¹ Deze terminologie is afkomstig van de neokantiaan Cassirer (1971). In paragraaf 7.1 kom ik hier op terug.

objectiviteit hier niet op zijn plaats is en dat het hier gaat om ‘intersubjectiviteit’¹², zoals overigens ook door Habermas wordt onderschreven. Dit wordt nader uitgewerkt in paragraaf 7.1. Ik zal betogen dat het van belang is om onderscheid te maken tussen een strikt natuurwetenschappelijk ervaringsbegrip in de zin van (zintuiglijk) waarnemen en een ervaringsbegrip dat naar mijn mening in de sociale wetenschappen aan de orde is. In de sociale wetenschappen hebben waarnemingen betrekking op het begrijpen of *Verstehen*¹³ van – en met het vergaren en interpreteren van – ‘*data*’ als *betekenisdragers, waarbij deze betekenissen afkomstig zijn van actoren*; van handelende mensen (agency). Dit begrijpen van betekenissen is verbonden met het begrip interpreteren. Dit begrijpen en interpreteren wordt ook wel als *hermeneutisch* aangeduid en hier is – zoals eerder aangegeven – het begrip ‘intersubjectiviteit’ aan de orde. Dit wordt uitgelegd in paragrafen 4.6 t.e.m. 4.8. Uit het onderscheid tussen waarnemen en verstehen moeten naar mijn mening ook consequenties worden getrokken voor de betekenis van de term ‘empirisch’. Ook deze term is dubbelzinnig in de bovengenoemde zin. Welnu, objectiviteit is een term die betrekking heeft op het zintuiglijk waarnemen in de natuurwetenschappen en het waarnemen van dingen in het alledaagse leven, terwijl het empiriebegrip in de sociale wetenschappen te maken heeft met de kwalificatie intersubjectiviteit.

Daarbij speelt een belangrijke kwestie, die nog steeds als mysterie kan worden aangeduid, namelijk de rol van het bewustzijn. Het bewustzijn kwalificeer ik als fundamenteel subjectief. Het bewustzijn is vele decennia als een voor de wetenschap niet relevant bijverschijnsel gediskwalificeerd. Dit is volstrekt ten onrechte, zoals op dit moment door veel filosofen en

¹² Bij het lezen en herlezen van veel Angelsaksische filosofische en wetenschappelijke literatuur viel mij op hoe weinig besef er in deze traditie is van het verschil tussen subjectief en intersubjectief en hoe vaak deze twee begrippen worden verward.

¹³ Ik refereer hier nadrukkelijk niet aan de tegenstelling *verstehen* versus *erklären*, die verbonden is met de op Dilthey en Windelband teruggaande tegenstelling tussen natuurwetenschappelijk nomologisch verklaren en idiografisch verklaren, dat in de historische en sociale wetenschappen aan de orde zou zijn. Deze discussie is weliswaar verwant, maar deze tegenstelling gaat uit van een verkeerd beeld van zowel de natuurwetenschappen als van de sociale wetenschappen. Het begrip *verstehen*, zoals dat in deze discussie aan de orde was, is door Gadamer (1975) grondig herzien (zie paragraaf 4.6). Wat mij betreft is ook het nomologisch verklaringsmodel achterhaald; ook in de natuurwetenschappen. Aan de begrippen ‘verklaren’, ‘natuurwet’ of ‘wetmatigheid’ en ‘causaliteit’ zitten veel wetenschapsfilosofische haken en ogen. In hoofdstuk 5 kom ik hier op terug.

een toenemend aantal wetenschappers wordt ingezien. Het bewustzijn komt uitgebreid aan de orde (paragraaf 7.6 en hoofdstuk 8). Discussies over het bewustzijn zijn verbonden met actuele ontwikkelingen in de neurowetenschappen, de computerwetenschappen en artificiële intelligentie. Dit komt in hoofdstukken 8 en 10 aan de orde.

Naast waarheid en objectiviteit zijn intersubjectiviteit en subjectiviteit ook termen die veelvuldig zullen terugkeren en moeten worden verhelderd. Intersubjectiviteit is aan de orde in de sociale wetenschappen. Maar pas op! Ook bij waarnemingen in de natuurwetenschappen (*Dingwahrnehmung*) is er sprake van interpretatie. De waarneming in de natuurwetenschappen is onlosmakelijk verbonden met theoretische vooronderstellingen van de wetenschapper (paragraaf 5.11). Daar de ‘waarneming’ van betekenissen in de sociale wetenschappen daarbovenop ook nog eens afhankelijk is van het actorperspectief, is er in de sociale wetenschappen sprake van een ‘dubbele hermeneutiek’. De hermeneutiek komt in paragrafen 4.6 t.e.m. 4.8 aan de orde en het begrip dubbele hermeneutiek in paragraaf 7.2.

Het volgende hoofdstuk heeft een historische opzet. Ik geef hier een schetsmatig overzicht van belangrijke ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie van de laatste zestig jaar met de nadruk op de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw toen zich in de wetenschapsfilosofie een revolutionaire omwenteling voltrok. Ik introduceer de hoofdrolspelers, maar ga niet al te diep in op de inhoud. Duidelijk moet worden dat de belangrijkste wetenschapsfilosofische discussies van vandaag niet uit de lucht zijn komen vallen en, hoewel het om oeroude thema's gaat, toch een vrij recente woelige geschiedenis hebben. Alle ontwikkelingen die worden genoemd, komen in de volgende thematische hoofdstukken opnieuw aan bod en worden dan beter uitgelegd.